Golden Research Thoughts
ISSN 2231-5063

Impact Factor : 3.4052(UIF)
Volume - 5 | Issue - 2 | Aug – 2015

□ंडेश्वरी लेणी,लोणाड या लेणीतील शिल्प

सुनि□ल मधु□र पिस□
Ph.D., संशोधक, प्रा.भा.इ.सं. आणि पुरातत्व शास्त्र, सामाजिक शास्त्रे संकुल, सोलापूर विद्यापीठ, सोलापूर.

स्था□:

□ंडेश्वरी लेणी लोणाड ही कल्याण या शहरापासून १४ कि.मी. अंतरावर □ल्या□-भिवंडी रस्त्यावरील सावध नाक्यापासून डाव्या बाजूस सुमारे १.५ कि.मी. अंतरावर जानवल गावात खंडेश्वरी नामक डोंगरात खोदलेली आहे. या ले□ी १९° १८' उत्तर अक्षांस व ७३° ०८' पूर्व रेखांशावर आहेत.या लेणी पुरातत्व व वस्तुसंग्रहालये संचालनालय, महाराष्ट्र राज्य यांनी राज्य संरक्षित स्मार□ म्हणून घोषित केलेली आहे.

या लेणीचा शोध जानेवारी १८७५ मध्ये श्री. डब्ल्यु. एफ. सिल्केर यांनी लावला. (□रेशी दुलारी : २०१०; २४३)

□न्हेरी येथील लेणी क्र. ७५ मध्ये एक शिलालेख खोदलेला आहे. या शिलालेखात उपासक सेठ अचल याची पत्नी लवनीका हिची लेणी, पाण्याची पोढी, स्नानपोढी यांची तिच्या कुटूंबियांच्या कल्याणार्थ देणगी याचा उल्लेख आहे. लवनीका हे नाव लोण या गावाच्या नावावरुन आले असावे जे कि सध्याचे लोणाड होय. (गोखले शोभना : १९९१; १०१-१०२)

लेणीची रचना :

या लेणीची रचना समोर व्हरांडा, व्हरांडाच्या समोरच्या बाजूस ४ पूर्ण स्तंभ, २ अर्धस्तंभ पाठीमागील बाजूस मंडप व मंडपाच्या पाठीमागील बाजूस अर्धवट खोदलेले गर्भगृह अशी आहे.

व्हरांडा :

समोरच्या बाजूस असणारा व्हरांडा १४.५४ मी लांब x ३.०३ मी. रुंद आहे. व्हरांडा समोरच्या बाजूस ४ पूर्णस्तंभ, २ अर्धस्तंभ खोदलेले असून १ पूर्णस्तंभ नष्ट झालेला आहे. व्हरांड्याच्या डाव्या बाजूच्या कोपऱ्यात ए□ २.४२ मी. लांब x १.८० मी उंच आकाराचा कोनाडा खोदलेला असून हा कोनाडा सध्या मोठ्या प्रमाणात नष्ट झालेला आहे. या ठिकाणी असणाऱ्या डाव्या बाजूच्या अर्धास्तंभाच्या वरच्या बाजूस मकर तोरणाची योजना केलेली आहे. अशाच प्रकारची रचना उजव्या बाजूसच्या अर्धस्तंभासही करण्यात आलेली आहे. याच्या मध्यभागी एक पुरुष प्रतिमा खोदलेली असून, एक स्त्री या पुरुषाचा डावा पाय चेपत असल्याचे दिसते तर आणखी एक उंची स्त्री त्याचा बाजूस हातात वाद्य किंवा तलवारीसारखे शस्त्र घेऊन उभी असल्याचे दिसते. या पुरुष प्रतिमेच्या उजव्या बाजूस तीन स्त्री प्रतिमा खोदलेल्या असून एकीच्या हातात चौरी असून इतर दोघींच्या हातात गोलाकार वस्तू असल्याचे दिसते. त्याचप्रमाणे दोन कुरुळे केस असणाऱ्या दोन पुरुषाकृती उजव्या बाजूस व दोन डाव्या बाजूस खोदलेल्या असून या दोन्ही बाजूच्या पुरुष जोडी एकमेकांशी संभाषण करीत आहे असे वाटते. याशिवाय आणखी काही प्रतिमा खोदलेल्या दिसतात.

व्हरांड्याच्या पाठीमागील बाजूच्या भिंतीत मंडपात जाण्यासाठी तीन प्रदेशद्वारे खोदलेली आहेत. मध्यभागी असणाऱ्या प्रवेशद्वारास अरुंद आकाराच्या अर्धस्तंभाशाखा व पत्रशाखा यांनी सजविलेले आहे व प्रवेशद्वाराच्या वरच्या बाजूस चैत्यगवाक्षाकृतीचे अलंकर□ □ोदलेले आहे, असे दिसते. बाजूची दोन प्रवेशद्वारे साधीच असून या प्रवेशद्वाराच्या खालच्या बाजूस एक एक पुरुषाकृती खोदलेली दिसते. याशिवाय आणखी काही प्रतिमा याठिकाणी दिसतात परंतु त्यांची मोठ्या प्रमाणात झीज झालेली दिसून येते.

मुख्य मंडप :

मुख्य मंडप हा १३.६३ मी. लांब x ५.७५ मी. रुंद आहे. या मंडपात कोणत्याही प्रकारची प्रतिमा खोदलेली दिसत नाही. या मंडपाच्या पाठीमागील बाजूच्या भिंतीत अर्धवट खोदलेले गर्भगृह दिसते. याशिवाय आणखी दोन खोदण्याचा प्रयत्न केल्याचे दिसते.

सध्या ही लेणी खंडेश्वरी देवीची लेणी म्हणून ओळखली जाते व ही देवी या लेणीमध्ये स्थापन केलेली आहे.

व्हरांड्याच्या कोनाड्यातील शिल्प :

खंडेश्वरी लेणी, लोणाड या लेणीच्या व्हरांड्यांच्या उजव्या बाजूस एक कोनाडा खोदून त्यात शिल्प खोदलेले आहे. हा कोनाडा २.४२ मी.लांब x १.१८ मी. उंच या आकाराचा आहे. (कुरेशी दुलारी :२०१०;२४३). या कोनाड्याचा उजवीकडील वरचा भाग नष्ट झाला आहे. कोनाड्याच्या डाव्या बाजूस एक अर्धस्तंभ खोदलेला दिसतो. या अर्धस्तंभाच्या वरच्या बाजूस मकर तोरण खोदलेले दिसते. या शिल्पाच्या मध्यभागी एक पुरुष मंचकावर अर्धपर्यंकासनात बसलेला आहे. या पुरुषाने कुरळ्या केसांच्या जटा बांधल्याप्रमाणे केशरचना केलेली दिसते. गळ्यात एक माळ घातलेली आहे. या पुरुषाचे खांदे पसरट व रुंद आहेत. या पुरुषाने त्याचा डावा हात लोड / तक्यावर ठेवलेला असून छातीसमोर घेतलेला आहे. उजव्या पायाच्या मांडीवर उजवा हाताचा कोपरा ठेवून खांद्यापर्यंत वर धरलेला आहे. दोन्ही हातात बाजूबंद आहेत. डाव्या हातात काहीतरी घेतलेले दिसते. परंतु काय ते शेंदूर मोठ्या प्रमाणात लावल्यामुळे ओळखता येत नाही.

या पुरुषाने कमरेभोवती कटीवस्त्र परिधान केलेले दिसते. या कठीवस्त्राचा सोंगा मंचकावर थोडासा पुढे आलेला दिसतो. या पुरुषाने त्याचा उजवा पाय गुडघ्यात मुडपून मंचकार ठेवलेला आहे. तर डावा पाय मंचकाच्या खालील बाजूस एका स्त्रीने तिच्या हातात घेऊन चेपत असल्याचे दिसते. या मंचकावर बसलेल्या पुरुषाच्या डाव्या बाजूस आणखी एक स्त्री हातात वाद्य किंवा तलवारीसारखे शस्त्र घेऊन उभी आहे. उजव्या बाजूस एक चौरीधारी स्त्री उभी आहे. तिच्या शेजारी आणखी एक स्त्री उभी असून तिने तिच्या डाव्या हातात वस्तू किंवा फळ घेतलेले आहे. या स्त्रीने कानात कर्णफुले, गळ्यात माळ, हातात कंकणे व बाजुबंद घातलेले दिसतात. या स्त्रीच्या शेजारी एक पुरुष त्याचा उजवा हात स्त्रीच्या उजव्या खांद्यावर ठेवून उभा आहे. या पुरुषाच्या कानात कर्णाभुषणे आहेत. हातात कंकण आहे. कमरेभोवती कटीवस्त्र परिधान □लेले दिसते.

मंचकावर बसलेल्या पुरुषाच्या उजव्या मंचकाच्या खालील बाजुस एक स्त्री व पुरुष बसलेले दिसतात. मंचकाच्या शेजारी असणारा पुरुषाने कुरळ्या केसांची गोल जटा बांधून केशरचना केलेली दिसते. त्याचे केस खांद्यापर्यंत आलेले आहेत. गळ्यात माळ दिसते. उजवा हात खाली सरळ जमिनीला टेकविलेला आहे तर डावा हाता डाव्या पायाच्या मांडीवर ठेवून छातीपर्यंत वर उचललेला आहे. दोन्ही हातात बाजूबंद घातलेले दिसतात. या पुरुषाने उजव्या पायाची मांडी घातलेली आहे तर डावा पाय खाली काहीसा तिरका ठेवलेला दिसतो. या पुरुषाच्या शेजारील बसलेली स्त्री प्रतिमा खोदलेली आहे. या स्त्रीने कुरळ्या केसांची मोठ्या गोलाकार बटांप्रमाणे केशरचना केलेली दिसते. गळ्यात घातलेली आहे. उजवा हात उजव्या मांडीवर ठेवलेला आहे तर डावा हात कोपऱ्यापासून वर उचललेला दिसतो. हातात बाजूबंद व कं□□ घातलेली दिसतात. कमरेभोवती कटीवस्त्र परिधान केलेले असून या वस्त्राच्या घळ्या अगदी व्यवस्थितपणे खोदलेल्या दिसतात. स्त्री तिचा उजवा पाय गुडघ्यात दुमडून तर डाव्या पायाची मांडी घातलेली अशा अवस्थेत बसलेली आहे. ही स्त्री व पुरुष जणू एकमेकांशी काही तरी बोलत आहेत असे वाटते. मंचकावर बसलेल्या पुरुषाच्या डाव्या हातासही आणखी एक स्त्री व पुरुष यांची प्रतिमा खोदलेली आहे परंतु सध्या या प्रतिमेची खुप झीज / पडझड झालेली आहे. या स्त्री व पुरुषाच्या मागे एक स्त्री दिसते. परंतु खुप पडझड झाल्यामुळे यांचे वर्णन करता येत नाही.

याशिवाय चौरीधारी स्त्रीच्या पाठीमागील बाजूसही वेगवेगळ्या केशभुषा केलेल्या पाच स्त्री प्रतिमा खोदलेल्या दिसतात.

नि□ष□र्ष :

या शिल्पातील मंचकावर बसलेला पुरुष हा राजपुरुष अथवा अधिकारी असावा. या लेणीत कोणताही शिलाले□ □िरलेला -ाही. त्यामुळे हा राजपुरुष अथवा अधिकारी नेमका कोण हे सांगता येत नाही. या पुरुषाला एक स्त्री चौरीने वारा घालत आहे तर मंचकाच्या खाली बसलेली स्त्री ने त्याचा पाय हातात धरुन चेपत आहे. यावरून मंचकावर बसलेला पुरुष हा एखादा अधिकारी अथवा राजपुरुष असावा हे सिद्ध होते. हे शिल्प इ. स. पाचव्या शतकाच्या उत्तरार्धातील असावे असे वाटते.

संदर्भ :

१) स्वः सर्वे□□.
२) □रेशी दुलारी- The Rock-cut Temples of Western India-२०१०.
३) □ा□ले शोभ-ना -Kanheri Inscriptions, १९९१.

सु□ि□ल मधु□र पिस□

Ph.D., संशोधक, प्रा.भा.इ.सं. आणि पुरातत्व शास्त्र, सामाजिक शास्त्रे संकुल, सोलापूर विद्यापीठ, सोलापूर.